

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران
تعمیرات

دانشگاه فردوسی مشهد
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
(دکتر علی شریعتی)

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

موضوع:

خراسان در عهد شاهرخ تیموری

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر ابوالفضل نبئی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر حسین الهی

نگارش:

فاطمه دستپاک

سال تحصیلی: ۷۴-۷۵

حروفچینی و مجموعه پردازی و صفحه آرایی: مشهد - «تایپ ابن سینا»

تقدیم به:

پدر و مادر بزرگوارم که برای تعلیم و تربیت من از هیچ کوششی دریغ نکرده و سختی‌های فراوانی را در این راه بر خود هموار ساختند.

و

همسرگرامیم که پیوسته مشوق، همراه و یاورم بوده و هست.

و

دو کودک خردسالم مجتبی و ضحی که با قلبهای کوچک خود، بردباری بزرگی در برابر محرومیت‌ها و مشکلات از خود نشان دادند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	پیشگفتار
	علائم اختصاری
	نقد منابع و مأخذ
۱	
۱۳	مقدمه - ایران در آستانه ظهور تیمور و چگونگی دستیابی او بر خراسان
بخش اول - خراسان در قلمرو تیموریان	
۲۵	فصل اول - تقسیم ممالک تیموری و تعلق خراسان به شاهرخ
۲۷	فصل دوم - حاکمیت سیاسی و نظامی شاهرخ بر خراسان
۳۳	روابط سیاسی خراسان عهد شاهرخ با کشورهای خارجی
۳۶	نظر مورخان دوره تیموری در باره شاهرخ
۳۹	فصل سوم - تحولاتی که در محدوده خراسان و شهرهای آن در عهد شاهرخ بعمل آمد
۵۶	فصل چهارم - مرکزیت حکومتی خراسان در عهد شاهرخ یا نظری به شهر هرات

بخش دوم - نظام حکومتی و سیمای اجتماعی خراسان در عهد شاهرخ

صفحه	عنوان
۶۳	فصل اول - نظام حکومتی خراسان (سیاسی و اداری) در عهد شاهرخ
۷۲	فصل دوم - تشکیلات اداری
۹۶	فصل سوم - سیاست ارضی و مسائل مالی
۱۱۵	فصل چهارم - طبقات و گروههای اجتماعی
۱۲۳	فصل پنجم - بافت اعتقادی و مسلکی
۱۳۷	فصل ششم - اوضاع فرهنگی
۱۴۹	فصل هفتم - ابنیه تاریخی
۱۵۸	نتیجه
۱۶۰	کتابشناسی
	پیوستها
	پیوست شماره ۱ - تصاویر ابنیه تاریخی خراسان در عهد شاهرخ
	پیوست شماره ۲ - وقفنامه پریزاد بیگم
	پیوست شماره ۳ - وقفنامه گوهرشاد خاتون (همسر شاهرخ)

بنام خدا

پیشگفتار

خراسان بزرگ، مرکز تمدن، فرهنگ و وارث سنتهای دیرینه، در تاریخ کشور ایران مقامی بس والا و پایگاهی ارجمند را داراست. این سرزمین مقدس به واسطه موقعیت جغرافیایی خود، بارها موردتهاجم و دستخوش جنگها و ستیزهای اقوام و ملل گوناگونی چون اسکندر، اعراب، ترکان، مغولان، تیموریان و ... غیره قرار گرفت و به خاک و خون کشیده شد. اما دیری نپائید که بر ویرانه‌های آن کاخها افراشته شد و آبادانی سابق را بازیافت. از این رو می‌توان این دیار را محل تلاقی و گذرگاه تمدنها به‌شمار آورد. این سرزمین همچنین با وجود مخاطراتی که از هر سو متوجه سکنه آن می‌شد، پیوسته در بیدار کردن حس ملی در دوره‌های گوناگون پیشقدم بوده است. لذا توجه خاص به پیشینه سیاسی و اجتماعی این ناحیه از موضوعات ضروری در بررسیهای تاریخی است.

خراسان در قرن نهم هجری و به‌ویژه نیمه اول آن که مقارن با حکومت طولانی

شاهرخ تیموری است، نیز یکی از ادوار درخشان تاریخ فکری و ادبی و هنری ایران را تشکیل می‌دهد. شهر زیبای هرات در این عصر کانون جنبش فرهنگی و هنری و دربار باشکوه شاهرخ، مجمع شعرا، نویسندگان، هنرمندان، نقاشان، تذهیب‌کاران، معماران و دیگر دانشمندان از فقهاء، متکلمین و اهل تصوّف و عرفان می‌گردد. گذشته از آن خراسان در این دوره مرکز تصمیم‌گیریهای سیاسی و نظامی در ایران شده و به دلیل ارتباطات خارجی گسترده با سایر کشورها، اهمیت و نقش سیاسی فراوانی می‌یابد.

انگیزه ما از انتخاب این موضوع بر دو محور استوار بود. اول آنکه در باره تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان بزرگ بطورکلی و در دوره شاهرخ تیموری بطور اخص تاکنون پژوهشی همه‌جانبه صورت نگرفته است و تصور می‌رود این ناحیه که دارای تمدنی بسیار کهن و پیچیده است، بررسیهای دامنه‌دار و جامعی را می‌طلبد. زیرا گرچه امروزه تنها قطعه کوچکی از سرزمین خراسان بزرگ متعلق به ایران و بقیه آن در دیگر کشورهای آسیای میانه و افغانستان قرار گرفته است اما یافتن وجوه تاریخی، ملی، سیاسی، فرهنگی و نژادی این ناحیه بزرگ، علاوه بر آنکه گوشه‌ای کوچک از تاریخ گذشته ایران را روشن می‌سازد، بی‌شک در بسط مناسبات و پیوندهای دوستی میان ملتها مؤثر است. تحقیقاتی که تاکنون از سوی پژوهشگران درباره خراسان بزرگ در دوره تیموری صورت گرفته بسیار ناچیز و محدود به موضوعات خاصی می‌گردد و اغلب تاریخ سیاسی و اجتماعی آن به فراموشی سپرده شده است.

محور دوم که در گزینش این موضوع مؤثر افتاد اینکه اساساً در بارهٔ جانشینان تیمور در ایران تحقیقی همه‌سویه انجام نپذیرفته است. و این دوره از کشور به علت حوادث مکرر و متوالی از سایر ادوار مبهم‌تر است. محققان بیشترین تکیهٔ خود را در بارهٔ تیمور، شخصیت، اقدامات نظامی، جنگها و شیوهٔ حکومت‌مداری وی متمرکز ساخته اما جانشینان او از جمله شاهرخ که قریب به نیم قرن بر ایران حکومت راند، تحت الشعاع قرار گرفته است و اگر هم توجه و عنایتی بوده، بیش از همه جنگها و نبردهای داخلی و خارجی وی را شامل می‌گردد و بسیاری از مسائل چون نظام و شیوهٔ حکومتی او در زمینه‌های گوناگون اداری، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی... در پردهٔ ابهام باقی مانده و از حد کلی گوئی بالا نرفته است و تصور می‌رود آگاهی‌های کمی در این باره وجود داشته باشد. اندک توجه به برخی از منابع اصیل و دست‌نخوردهٔ دههٔ تیموری می‌تواند موضوعات تازه و جالبی را در اختیار پژوهشگر بگذارد. بنابراین با توجه به دو محوری که از آن سخن رفت، ما پژوهش خود را بر پایهٔ سؤالاتی از این قبیل قرار دادیم: شاهرخ بعد از تیمور با چه مشکلات سیاسی و نظامی در خراسان مواجه بود؟ آیا نظام و تشکیلات حکومتی وی به مانند پدرش بر اساس توزوک قرار داشت؟ علل حکومت طولانی و نیز فروپاشی سریع تشکیلات خراسان بعد از مرگ شاهرخ چه بود؟ با توجه به اینکه از اواخر این قرن، زمینه‌های تشکیل حکومت صفویان آغاز می‌گردد، چه تحولات مذهبی و اجتماعی در خراسان روی می‌دهد و نقش گروههای مختلف اجتماعی

خراسان و مناسبات آنها با دربار شاهرخ چگونه است؟ مناسبات ارضی و سیستم مالکیت زمین در خراسان چه صورتی دارد و چرا وقف در این دوره رشد می‌یابد؟ و بسیاری سؤالات دیگر.

شیوه پژوهش - همان‌طور که می‌دانیم خراسان‌بزرگ در حال حاضر سرزمین یکپارچه‌ای نیست و بخش بزرگی از آن در دیگر کشورهاست. در نتیجه تحقیق با مشکلات چندی روبروست زیرا امکان دسترسی به منابع و آثار باقیمانده در آن کشورها امری دشوار و بسیاری از آثار مکتوب در اواخر دروه تیموری، در حملات ازبکان به هرات از میان رفته است. علاوه برآن، بررسی این ناحیه وسیع با توجه به مدت زمان آن که پنجاه سال را شامل می‌شد، حجم زیادی از مسائل و موضوعات متنوع را دربر می‌گرفت با همه اینها ما اساس کار را مراجعه و تکیه به متون اولیه و اصیل این دوره قرار دادیم. بعد از شناسایی و دسته‌بندی، صدها صفحه از آنها صفحه به صفحه از آغاز تا پایان حکومت شاهرخ مورد مطالعه قرار گرفت. تواریخ تیموری، تاریخهای محلی، سفرنامه‌ها، تذکره‌ها، کتب جغرافیای تاریخی، تاریخهای عمومی، دیوان اشعار و نامه‌ها و فرمانها از جمله آنها بودند.

هم‌چنین در این پژوهش از وقف‌نامه‌ها که بدون شک یکی از مهمترین منابع و جزو اسناد تاریخی کشورمان به حساب می‌آیند و حاوی موضوعات دقیقی پیرامون مسائل تاریخی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و به ویژه اقتصادی و ... غیره می‌باشند و مطالعه

آنها ما را با مسائل فراموش شده فرهنگ و تمدنمان آشنا می‌سازد، به فراوانی استفاده شد. مبنای کار در مطالعه همه این آثار، رعایت بیطرفی، مقایسه و مقابله آنها با یکدیگر بود. برای نگارش برخی فصول علاوه بر کتابخانه‌ها، به مراکزی چون سازمان میراث فرهنگی خراسان، کنسولگری افغانستان و گروه جغرافیای دانشگاه فردوسی مشهد و ... غیره نیز مراجعه شد. در ضمن تحقیقات داخلی و خارجی نیز از نظر دور نبودند.

هرچند تحقیقات برجسته‌ای دربارهٔ اوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی قرن نهم هجری نظیر ذبیح‌الله صفا، ادوار دبراون، بار تولد و سایر نویسندگان روسی صورت گرفته، با این همه تلاش شد با دیدهٔ انتقاد به آثار و دیدگاههای آنان نگریسته و ضمن توجه به نارسایی‌ها و کاستی‌ها، از نتایج علمی‌شان استفاده شود.

این پژوهش در دو بخش، یک مقدمه، نتیجه، نقد منابع و مآخذ به همراه کتابشناسی و پیوست‌ها تنظیم گردیده است.

در مقدمه نگاهی اجمالی به قدرت‌یابی تیمور در ماوالنهر، اصل و نسب، چگونگی دستیابی وی بر ایران و از جمله خراسان داریم. در این مقدمه سعی شده اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ناپایدار و آشفته خراسان که در دست چهار حکومت محلی سربدارن، آل‌کرت، جانی قربانی و طغاتی‌موریان است مورد ارزیابی قرار گرفته و به مناسبات هر یک از آنها با تیمور اشاره شود. چنین مقدمه‌ای برای ورود به عصر شاهرخ لازم می‌نمود.

بخش اول با عنوان خراسان در قلمرو تیموریان که در چهار فصل تنظیم شده است و چگونگی تعلق خراسان به شاهرخ، حاکمیت سیاسی و نظامی وی بر این ناحیه، علل اغتشاشات و شورشهای امرای تیموری و نیز مقاومت‌های سکنه خراسان را مورد بحث قرار داده و ضمن اشاره به محدوده جغرافیایی خراسان و تحولاتی که در شهرهای آن در این عصر صورت گرفت موقعیت و نقش شهر هرات را که مرکز حکومت شاهرخ در خراسان بود روشن می‌سازیم. نقشه‌های خراسان و هرات نیز در این بخش آورده شده است.

بخش دوم شامل هفت فصل که مباحثی چون نظام حکومتی خراسان، تشکیلات اداری، سیاسی، سیاست ارضی شاهرخ، طبقات و گروه‌های اجتماعی و بافت اعتقادی و ملکی خراسان را مورد ارزیابی و کنکاش قرار داده و در پایان نگاهی به اوضاع فرهنگی و ابنیه تاریخی خراسان در عصر شاهرخ دارد. نکته قابل ذکر در این بخش اینست که برخی از موضوعات آن نظیر نظام حکومتی و سیستم سیاسی، سیاست ارضی و مسائل مالی خراسان و مناسبات گروه‌های مذهبی با حکومت شاهرخ تاکنون در کمتر پژوهشی مورد توجه واقع شده است.

در بخش نتیجه ما تصویری فشرده از خراسان عهد شاهرخ ترسیم کرده و به علل فروپاشی و سقوط سریع تشکیلات حکومتی خراسان بعد از مرگ شاهرخ پرداخته و حوادث بعدی را به گونه گذرا مورد بحث قرار داده‌ایم.

بخش پیوستها در دو زمینه تنظیم شده است:

الف - تصاویری از بناهای تاریخی خراسان در عصر شاهرخ که نمونه‌هایی از معماری تیموریان را نشان می‌دهد. برخی از آنها با سفر به شهرهایی چون تربت جام، تایباد، نیشابور، شاهرود و یا در مشهد تهیه گردید و یا از مراکزی چون سازمان میراث فرهنگی خراسان کمک گرفته شد.

ب - پیوست دوم وقف‌نامه‌های پریزاد بیگم و گوهرشاد خاتون (همسر شاهرخ)

می‌باشد که به دلیل استفاده فراوان از مضمون آنها ضمیمه شده است.

در این رهگذر، ذکر این نکته را ضروری می‌دانم آنچه در این نوشته (مجموعه) گرد آمده خالی از نقص و کاستی نیست بلکه معتقد به تلاش در این راهم، و جا دارد از زحمات و راهنمایی‌های اساتید ارجمند و گرانقدر به ویژه آقای دکتر ابوالفضل نبشی که سمت راهنمایی مرا برعهده گرفته و حوصله و دقت فراوانی نشان دادند و نیز آقای دکتر الهی که مشاوره پایان‌نامه را داشتند، صمیمانه قدردانی و سپاسگذاری نمایم. بدون شک اگر مساعدتها و ارشادات آنها نبود هیچگاه در اتمام این نوشته موفق نبودم و نیز از استاد محترم گروه جغرافیا آقای دکتر پاپلی یزدی که در زمینه محدوده جغرافیایی خراسان و تهیه نقشه‌ها راهنمایی‌های سودمندی کردند، آقای شبیانی مسئول پژوهشی اسناد سازمان اوقاف و امور خیریه استان خراسان، آقای لباف خانیکی معاون امور پژوهشی سازمان میراث فرهنگی خراسان، آقای رضامایل هروی مسئول کتابخانه

سازمان اوقاف خراسان که قبول زحمت کرده و برای ارتباط با کنسول‌گری افغانستان تلاش کردند و همچنین از کلیه مسئولین کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، کتابخانه مسجد جامع گوهرشاد، کتابخانه‌های دانشگاه تهران و ملی ملک به ویژه مسئولین محترم کتابخانه‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، نهایت تشکر و امتنان را دارم.

در پایان متذکر می‌شوم هدف این است که این مختصر را زمینه کار خود و مقدمه‌ای برای پژوهشها و بررسیهای آینده خود قراردهم و امیدوارم این گام ناچیز علیرغم نارسائیهها، راه را برای کسانی که علاقمند به این زمینه هستند، هموار ساخته تا با شناخت بیشتر سرزمین و تاریخ ایران، قدمهای چند در پهنه بیکران زندگی انسان برداشته و از آن برای زندگی حال و آینده بهره گیریم.

همتم بدرقه راه کن ای طایر قدس که دراز است ره مقصد و من نوسفرم

من الله التوفیق

مشهد - مهرماه ۱۳۷۴

علائم اختصاری:

ش - هجری شمسی

ق - هجری قمری

م - میلادی

لازم به ذکر است مبنای تبدیل تقویم‌ها سال هجری قمری بوده که براساس فرمول استخراجی مندرج در کتاب تقویم و تقویم‌نگاری در تاریخ* اثر دکتر ابوالفضل نبئی به سالهای میلادی و شمسی انجام پذیرفته است.

خراسان - منظور از خراسان در این نوشتار نه خراسان فعلی بلکه خراسان بزرگ است.

ر.ک - رجوع کنید.

*-نبئی، ابوالفضل: تقویم و تقویم‌نگاری در تاریخ، انتشارات آستانقدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۶، چاپ دوم، ص ۲۱۰.

نقد منابع و مآخذ

پژوهش تاریخی در باره خراسان بزرگ در یک مقطع خاصی از دوره تیموری (عصر شاهرخ) و از جهات گوناگون سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و... و غیره با موانع متعددی روبروست و نیاز به جمع‌آوری و مطالعه مدارک و مآخذ زیادی دارد تا پژوهش بر پایه و اساسی استوار قرار گیرد و دیگران را سودمند افتد. با آنکه منابع و کتب تاریخی و جغرافیایی مربوط به دوره تیموری متنوع و زیاد است و شاهرخ و فرزندش بایسنقر از مشوقین تاریخ‌نگاری در زمینه‌های مختلف بودند، با این حال منابع و مدارک موجود چنان نیست که بتوان دوره تاریخی خراسان بزرگ را در عهد شاهرخ بطور کامل مشخص نمود. و با اندک تأمل و دقت متوجه می‌شویم که جز چند کتب اصیل در این باره وجود ندارد و بقیه کتب حتی کتابهایی که در همان ایام حکومت شاهرخ بر خراسان نگاشته شده، تکرار سخنان مورخین اولیه نیمه اول قرن نهم هجری است. بر این مبنا، تلاش شد تا گزینش درستی از منابع متنوع این دوره شده و با مقایسه و مقابله و زیر و رو کردن آنها، مطالبی را که به هدف این تحقیق یاری می‌رساند، انتخاب نمائیم. ذکر این نکته ضروریست که به هنگام مطالعه منابع دوره تیموری، توجه خاصی به دیدگاه‌های نویسندگان، اهلیت آنها (اینکه خراسانی بودند یا نه)، تعلقات مذهبی و موقعیت اجتماعی آنها شد.

منابع و مآخذی را که در راستای این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفت، به چند دسته کلی تقسیم می‌نمائیم و در پایان چند نمونه آنرا که بیش از بقیه مورد استفاده واقع شدند، مورد نقد و بررسی جداگانه قرار می‌دهیم.